

З ІСТОРІЇ НАУКИ, КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ

УСНОПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ ПРО СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА

(До 400-річчя від дня загибелі)

Козацько-селянське повстання 1594—1596 років під керівництвом Северина Наливайка, що охопило майже всю Правобережну Україну і значну частину Білорусії, досить добре відоме з історії. Воно було скероване насамперед проти польських магнатів і шляхти, які поневолили український народ і соціально, і духовно. Після ряду блискучих перемог повстанці під тиском багатотисячного шляхетського війська, яким командував польний гетьман Жолкевський, відступили на Лівобережжя, маючи намір пробитись до Путивля — до кордону Московії. Але під Лубнами вони були оточені й змушені спорудити поблизу річки Солониці свій останній табір, за народними переказами та легендами, розташований біля Довгого озера на Туркачівському пагорбі. Цей табір та його околиці й стали останнім місцем боротьби повстанців-наливайківців з польсько-шляхетськими гнобителями.

Повстанців, керованих Северином Наливайком, називали наливайківцями. Їх основний проводир був людиною незвичайною, талановитим, талановитим воєначальником, а також прекрасним гармашем, що робило його ім'я авторитетним і популярним. Про це яскраво свідчать численні, присвячені йому, фольклорні твори, які стали з'являтися ще за життя цього народного героя. Особливо багата уснопоетична творчість про Солоницьку битву Наливайка, яку становлять в основному місцеві перекази і легенди¹.

Героїчна Солоницька битва наливайківців точилася понад три тижні — з 25 травня по 19 червня (з 15 травня по 9 червня за старим стилем) 1596 року. Закінчилась вона трагічно.

Не взявши солоницького табору приступом у бою, Жолкевський вдався до хитрощів і віроломства. Він намовляв деяких не досить стійких козацьких старшин видати керівників повстанців, у першу чергу Наливайка, а також здать гармати, за що обіцяв зняти облогу і всіх розпустити “з миром”. У той же час він наказав з 4 (14) червня розпочати (за допомогою одержаних для підкріплення облогових гармат) шалений напад на табір, який не вщухав дві доби. Наливайківці зазнали великих втрат, у таборі все збільшувалась кількість трупів, спалахнули епідемії, а крім того, допікали нестерпна жара, нестача води і харчів. Все це посилювало розбрат і чвари, викликало паніку, і значна частина повстанців, за намовою схильної до перемир'я старшини, вирішила прийняти умови Жолкевського. Знайшлися й прямі зрадники, які схопили Наливайка з його найближчими однопумцями і видали Жолкевському. Він, всупереч своїй обіцянці, дуже жорстоко розправився з “чорно”: звелів усім кріпакам-утікачам повернутися до своїх панів. Наливайка ж було відправлено до Варшави.

У Варшаві Северина Наливайка тримали у в'язниці майже рік “і раз у раз брали на муки”², домагаючись, зосібна, дізнання про зв'язки з іно-

земними державами, в першу чергу з Московією, на допомогу якої Наливайко покладав надії. Щоб примусити дати бажані свідчення, Наливайка, за переказами, позбавляли навіть сну, б'ючи в литаври. Однак ні тяжкі тортури, ні витончені знущання не зломити духу народного героя. Він, знову ж таки за переказами, готувався до втечі з тюрми, за що його перевели в глибоке кам'яне підземелля, де Наливайко написав листа, якого хотів надіслати козакам на Січ, та литовський гетьман Микола Радзівіл перехопив цей лист і, прочитавши його, з ненавистю кинув у вогонь. Але, як пише літератор М. Шудря, "в світ проникла чутка" (яка згодом перетворилася в своєрідний переказ-легенду), що то була передсмертна сповідь Наливайка, зміст якої талановито відтворив поет-декабрист К. Рилєєв у відомій поемі "Наливайко". Чи так це, чи ні, але названий твір глибоко передає сутність діяльності і прагнень Наливайка — в щітковитій відповідності з духом народних переказів і легенд про нього.

Зрозуміло, що до такого, як Северин Наливайко, в'язня, була прикута увага не лише посліпства, а й знаті всієї Речі Посполитої зокрема. Про нього невтомно "піктувався" насамперед Жолкевський. Він уперто наполягав на тому, щоб до цього "злочинця" була застосована найвища кара — четвертування. Проте польські можновладці з покаранням Наливайка не квапились, продовжуючи його мордувати. Нарешті, весною 1597 року, коли з'їхалось до Варшави все знамените панство, сейм підтримав пропозицію Жолкевського: 11 (21) квітня до краю змучений тортурами Наливайко був страчений. Кат відтяв йому голову і четвертував. Частини його тіла були порозвішувані на палях у різних районах Варшави задля остраху й перестороги "бунтарям". Таким нелюдським актом панівна верхівка Речі Посполитої хотіла залякати поневолений український народ, нескореність якого символізує, за виразом Тараса Шевченка (з поеми "Никита Гайдай"), "Наливайка дух великий".

Відразу ж після мученицької смерті Северина Наливайка, пише М. Грушевський, "між польською суспільністю і між українцями пішли... поголоски про дивні муки, якими Наливайка замучено"³. Ці поголоски викликали потік народних переказів та легенд, що довго побутували в Україні та дожили до нашого часу. Взагалі ж фольклорні твори про Наливайка і наливайківців стали з'являтися вслід за визначнішими подіями, в яких вони брали участь. З виключною інтенсивністю відображений у фольклорі апогей боротьби наливайківців з польсько-шляхетським гнітом, що припалає на 1596 рік, зокрема на Солониську битву і пов'язані з нею події. Новий спалах уснопоетичної творчості був зумовлений незвичайними обставинами полону та ув'язнення і особливо смерті Наливайка.

Про смерть Северина Наливайка найпопулярнішими є легенди. В них головна увага звертається на страхітливую з ним розправу. Так, у багатьох легендах говориться про те, що Наливайка спалили у мідному бику (спеціально для цього зробленому) або що його саджали на розжарений залізний трон (чи залізного коня) і на голову налівали вогненний вінець, оскільки він хотів стати в Україні "царем (чи королем) Наливаєм", і т. п. Безумовно, все це плоди народної фантазії, властиві багатьом фольклорним творам про улюблених героїв, яка має давні традиції і багату історію, що ґрунтовно з'ясовано Іваном Франком у спеціальній розвідці "Наливайко в мідянім биці".

Деякі легенди та перекази про полон, ув'язнення і смерть Наливайка були відомі і в регіоні його останньої битви. Очевидно, значна частина їх "примандрувала" сюди з Польщі й Правобережної України. Але траплялися такі уснопоетичні твори й місцевого походження. Один із них, записаний В. Милорадовичем "від столітнього майже діда в с. Березоточі (неподалік від Лубен і Солоніці. — П. О.) Миколи Дем'яновського", був опублікований 1903 року в його статті "Средняя

Лубенщина”. У цьому невеликому фольклорному творі переплетені (без особливого узгодження) реальність і фантастика — елементи переказу і легенди: “Про Наливайка було балакають... Він був воїн, Польща за ним гналась чи що... Він тікав на лубенський міст (через Сулу. — П. О.) та вскочив у бур’ян (? — П. О.), так його поймали та в котьол затаскали, огонь під котьол ктали і спекти. Пекти на сім боці Лубенського мосту”⁴.

Варто відзначити те, що в наведеній оповіді згадано про “лови” (полонення) Наливайка, чого нема в інших фольклорних творах про нього. Ця деталь свідчить, що даний твір виник у місцевості останніх подій Солоницької битви або територіально близькій до неї. За думкою В. Милорадовича, на загальному його змісті відбитося “сказання літописців про спалення Наливайка у Варшаві”, яке “проникло в народ і спотворилось”⁵. Та як би там не було, усне оповідання М. Дем’яновського, безперечно, має місцевий характер, виникло на Лубенщині.

В. Милорадович стверджує, що, крім наведеної оповіді, “спогад про Наливайка” зберігся на Лубенщині ще в місцевій приказці “Чого ти жмуришся, як Наливайко?”⁶. Він наводить у цьому ряду творів також другу приказку — “У мене слово не королівське, у мене слово кріпке, як олево!”, роблячи слушне зауваження про те, що вона, “очевидно, налякала на часте порушення договорів поляками”, а також про те, що дана приказка “відноситься... до всього періоду польсько-козацьких війн, а не до одного лише солоницького епізоду (тобто битви 1596 року. Підкреслено мною. — П. О.)”⁷. Це застереження дає підставу стверджувати, що дану приказку В. Милорадович чув у селі Солониці, де він неодноразово бував.

В. Милорадович закінчив запис наведеної вище оповіді М. Дем’яновського такими словами: “Була про його (Наливайка. — П. О.) і пісня, — так не докажу”⁸. Це означає, що в свій час побутувала на Лубенщині ще й пісня про Наливайка, але оповідач уже не міг її пригадати. В. Милорадович у примітках зазначає, що йдеться про думу “А в Варшаві та на раді та судді судили”, яку “очевидно... чув оповідач Дем’яновський і називає її піснею про Наливайка”⁹. Даний твір записав І. Срезневський із уст бандуриста і опублікував його у першій частині свого збірника “Запорожская старина” (Харків, 1833). Пізніше В. Антонович і М. Драгоманов, аналізуючи “мову і прийоми” цього твору, а також “перекручення фактів” у ньому, визнали даний твір підробкою; проте В. Милорадович з таким висновком, мабуть, не погоджувався, оскільки вважав цей твір за народну пісню, яку міг чути оповідач Дем’яновський. Ця пісня могла з’явитися лише після страти Наливайка (бо в ній йдеться про присуд спалити його “в волу”), вістка про яку докотилась і до Лубенщини, відгукнувшись не лише в народних переказах та легендах, а й у піснях (яких про Наливайка і наливайківців загально відомо небагато).

Майже одночасно з В. Милорадовичем місцевим фольклором про Северина Наливайка і його останньою битвою на Солониці цікавився історик К. Бочкарьов. У “Очерках лубенской старины”, крім короткого викладу змісту легенди про скарби (Наливайка і Вишневецького) та переказу про криваву розправу Жолкевського з повстанцями, він нагадав про те, що від “навколишніх жителів” йому “відома і казка про литаври, якими не давали спати ув’язненому “гетьману” (Наливайкові. — П. О.), і про мідного бика, в якому він був нібито спалений на повільному вогні”¹⁰. Жаль, що не дійшла докладніша інформація про ці уснопоетичні твори, які аж ніяк не можна віднести до власне казкового виду, як це зробив К. Бочкарьов. Немаловажним є те, що вони були почуті від жителів села Солониці або її сусідніх поселень, оскільки про них йдеться у К. Бочкарьова відразу ж за переказами про жалтиву розправу Жолкевського до воїнами-наливайківцями та їх сім’ями “на Солониці”.

Особливе місце серед уснопоетичних творів про Северина Наливайка і наливайківців належить пісні “Славна стала та кравчина”¹¹.

В ній говориться, зокрема, про страту Наливайка у Варшаві, де “на раді” судді присудили спалити його “в волю”. Ці події були, судячи зі змісту даної пісні, добре відомі соратникам і однодумцям (“браттям”) Наливайка, які вирішили і далі мстити “кателикам” (“ляхам”). “Тяжко-важко” сумуючи “за гетьманом своїм”, вони свою “раду положили”, на якій “на поляків поход присудили”. Отже, “справа Наливайка” мала продовжувачів, — полум’я визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського гноблення не затухало, а все більше розгоралося, вилившись, нарешті, у Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького.

Уснопоетична творчість про останні місяці життя Северина Наливайка — про його полон, ув’язнення і особливо страту — несла в собі революційний запал, підіймаючи на героїчну боротьбу з гнобителями все нові маси пригніченого українського народу. В цьому й полягають її дієвість, виховна роль і пізнавальне значення для наступних поколінь.

Павло ОХРИМЕНКО

Суми

- ¹ Див.: Охріменко П. П. Перекази та легенди про місце останньої битви Наливайка // Нар. творчість та етнографія. — 1988. — № 5. — С. 35–39.
² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ; Львів, 1913. — С. 215.
³ Там же.
⁴ Киевская старина. — 1903. — № 9. — С. 291.
⁵ Там же.
⁶ Там же. — С. 291–292.
⁷ Там же. — С. 292.
⁸ Там же. — С. 291.
⁹ Там же.
¹⁰ Бочкарев К. Очерки лубенской старины. — С. 17.
¹¹ Історичні пісні. — К., 1961. — С. 173.

ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА І УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР

У своїх “Спогадах про М. В. Лисенка” Людмила Старицька-Черняхівська розповідає, що до українських пісень, обрядів та звичаїв вона прилучилася ще з дитинства¹. Написано це було у 1940 році зрілим майстром пера, довгий час майже повністю забутим. Тим часом ще на початку ХХ століття вона стала в авангарді всього найкращого, що притаманне духовній культурі українського народу. Так, вона брала активну участь у діяльності Літературно-артистичного товариства, організованого в Києві 1895 року, де часто відбувалися концерти з народних пісень (хоч і під поліцейським наглядом). Багато пісень саме звідси вперше поширилися в різних регіонах України.

Власне кажучи, любов до українського побуту та звичаїв зародилася в неї ще в дитинстві. У студіях “Двадцять п’ять років українського театру”² вона пише: “Наше покоління — виключне покоління, ми були першими українськими дітьми. Не тими дітьми, що виростають в селі, в рідній сфері стихійними українцями, — ми були дітьми горолянськими, яких батьки виховували сперше серед ворожих обставин свідомими українцями зповитку. Нас було небагато таких українських родин, решта ж нашої дитячої суспільності, з якою нам доводилося раз у раз злибатись, були змосковлені діти-паненята”. На той час серед значної частини київської інтелігенції панувало недобре ставлення до всього українського, а найбільше до самих “українофілов”.

То були нелегкі часи. Ще існувала до 1905 року жахлива імперська цензура. Жандармські управління постійно накладали табу не тільки на